

پنجاب دیاں ترے لنڈا لکھتاں بارے نوٹ (از مظفر احمد) دا ترجمہ تے ویروا

Abstract:

Script presents a language as a seeable entity. This modern era of science requires paying intention to all aspects of language, because a language cannot survive except script. Script of Punjabi is an interesting field if research, because Punjabi scripts are so diverse. This article is a light glimpse on this diversity of Indian scripts. It will introduce readers with different traditions of Punjabi scripts, like Khojki, Landa, Sarafi, and many others. After Introduction it raised a fundamental question about the primary script of Punjabi script. In simple words; which script is primary root of Punjabi scripts? Which nation is creator of this script? How this first script affected modern scripts? Moreover this debate this article examine a critical analysis of three Landa script and there evolutionary steps.

Keywords: Landa script, Brahmi Lipi, Introduction, Analysis, Invent, Punjabi script, Evolution.

.....

* ایہہ لیکھ ”موازنہ مذاہب“ دے جون 2015 والے شمارے وچوں لیا گیا اے۔
(ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق۔ ایسوسی ایٹ پروفیسر۔ انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز۔
یونیورسٹی آف دی پنجاب لاہور)

ترجمہ:

ایہہ گل پرسدھ ہے پئی پنجاب وچ اک دیسی لپی ہُن تائیں پرچلت رہی اے۔ جیہڑی لنڈا دے ناں نال جانی جاندی رہی اے۔ ایہہ لپی دسویں صدی عیسوی وچ شاردا لپی وچوں پنگری۔ لنڈا لپی دیاں کئی لغراں پنجاب خیر پختونخواہ تے بلوچستان دیاں کجھ جُو ہاں توں اڈ سندھ وچ وکھو وکھ ناواں نال لکھیاں جاندیاں رہیاں ہن۔ جیویں کہ لہوری، ملتانی، مہاجنی، خوجکی، صرانی تے خدا بادی وغیرہ۔ ریتل طور تے ایہہ لپیاں شمالی ہندوستان دیاں بولیاں نوں لکھن لئی ورتیاں جاندیاں سن۔ جیویں کہ پنجابی، ہندی، سندھی، بلوچی، کشمیری، پشتو، سرائیکی تے ہندکو وغیرہ۔

ایہہ لنڈا لپیاں انگریز راج تک اتھو ویں لوکائی دی ورتوں وچ آہیاں۔ سی رام پور دے مشن والیاں 1817ء وچ ملتانی لنڈا لپی دا سبھ توں پہلا ٹائپسٹ سر جیا آہا۔ ایہناں لکھتاں دی ونگی W.H. Wathen نے 1837 وچ سوڈھی۔ Bagster نے 1848ء وچ لنڈا لپیاں دا مطالعہ کیتا۔ Faulmann نے ایہناں لپیاں دا ٹکراواں چارٹ اپنی لپیاں والی کتاب وچ شامل کیتا۔ 1882ء وچ Leitner نے لنڈا لپیاں دی ڈھکویں پڑھت کیتی۔ سو سالوں بعد Shackle نے 1983ء وچ ایہناں لپیاں دے ٹکراویں چارٹ پیش کیتے۔ موجودہ سے وچ یعنی 2010-2012 وچ اُشمان پاٹڈے نے ایہناں لپیاں بارے چچویں وچار پیش کیتے نیں۔ ایہہ وچار ایہناں لپیاں توں پہلاں دی چلی آندی وچار دھار لئی اُچھی جانکاری رکھدے نیں۔

ایہناں الوپ ہوندیاں لپیاں نوں سبھ توں وڈا دھچکا اودوں لگا، جدوں انگریز راج دے آخری ورھیاں وچ نویں پیڑھی دیاں وپاریاں دا جھکاؤ کھاتے داری تے کاروبار دے مغربی طریقہ کار ول ہویا۔ ہندوستان دی ونڈ توں بعد لنڈا لپیاں دی ورتوں ایس حد تک گھٹ گئی جو ہُن ایہناں نوں لوکائی تے کیہ کوئی وپاری وی نہیں جاند۔ حال وچ ای اک لکھت اُچ کوئی دیاں پڑاتن سار تے لکھت سار دیاں سو جھواناں نوں ملی اے جیہناں وچوں کجھ پاکستانی ہن تے کجھ بدیسی۔ پر اوہ اے تائیں ایس لکھت نوں جانچن وچ سہل نہیں ہو سکے۔ ایہتوں تیک کہ کئی کھوجکاراں تے ایہوں جعلی آکھ دتا اے۔⁽¹⁾

اس ورھے تائیں ترے لکھتاں ساڈے ساہمنے آئیاں ہن۔ اک لکھت اوہ ہے جیہڑی

کہ شور کوٹ توں لائل پور دے عجائب گھر وچ لیاؤندی گئی۔⁽²⁾ دوجی لکھت، 1904 وچ گجرانوالا وچ پائی جان والی جین سادھی دی چوہری بولی نال اے۔⁽³⁾ جدوں کہ تیجی لکھت شیوالہ چنیوٹ توں ہے۔⁽⁴⁾ 2004 وچ ایس لکھاری نے اک ہتھ لکھت ویکھی سی۔ جیہوں اک ہندوستانی مسلمان سیٹھ نے اک مقامی لائبریری نوں دان کیتا سی۔ کئی سو پنے موٹی ایہہ کتاب بڑی حد تائیں ایہناں لپیاں نال ملدی آہی۔ ہُن ایس ہتھ لکھت دی بھال نہیں ہو سکدی، تے ناں ای پک نال ایس بارے کجھ آکھیا جاسکدا اے۔ ایہناں تیناں لکھتاں دارسم الخٹ لٹڈ لپیاں نال ملدی اے۔ جیہڑیاں کہ ہزار ورہیاں توں شمالی ہندوستان، شمال مغربی ہندوستان تے جمو کشمیر وچ ورتیاں جاندیاں رہیاں ہن۔ پنجاب وچ ملن والیاں وچ کجھ دھارمک ماڑیاں توں لہمن والیاں کجھ لکھتاں توں ایہہ تھوہ لگدا اے کہ ایہہ لپیاں زرا وپار تے کھاتا داری لئی ہی نہیں سن ورتیندیاں، سگوں ہُن تائیں مذہبی طبقے دی ورتوں وچ وی رہیاں نیں۔ ایس گل تے سوچھواناں دی سہمتی اے پئی ایہہ (لٹڈا) لپیاں دسویں صدی وچ شاردا لپی توں پھٹیاں سن۔ جیہڑی کہ خُدی برہمی لپی وچوں پھٹی آہی۔ جیہڑی کہ آرامی (شامی) لپی توں متاثر لگدی اے۔ لپیاں دی بُجھ نال کیتی پڑھت نے ایس لکھاری تے ایہہ گل کھولی اے، پئی لٹڈ لپیاں نوں بُجھ نال جانچن گھو کھن دی لوڑ اے۔ تاں جو اس پہلاں توں ای چلی آؤندی مانتا نوں پڑچولیا جاسکے۔ ایس مفروضے نوں مُدی جانچن دی لوڑ اے کہ ایہہ لپیاں، دھارمک یا ساہتک کماں لئی نہیں ورتیاں جاندیاں سن۔

حاشیے:

- 1- اس لیکھ دے لکھاری نے شور کوٹی لٹڈا لکھت دیاں تصویریاں پُراتن سار دیاں سوچھواناں نوں گھلیاں ہن۔ اوہ اس لکھت نوں پچھانن وچ اسپہل رہے۔ اوہناں وچوں دونہ نے ایہناں نوں جعلی آکھیا۔ مُدی ایس لکھت نوں ذاتی طور تے جانچ کے ایس گل نوں مُدی پروانیا۔
- 2- میں لائل پور میوزیم دے سابق ڈائریکٹر میاں عتیق احمد دین ہار ہاں پئی اوہناں مینوں اس لکھت دیاں تصویریاں بناون دی اجازت دتی۔
- 3 ایس لکھت دیاں تصویریاں امجد جاوید صاحب نے لئیاں۔ اوہ پنجاب آرکیولوجیکل

ڈیپارٹمنٹ دے اک پیشہ ور فوٹو گرافر ہن۔ جیہناں میری سدھر پورن لئی ایہہ تصویراں لئیاں۔ ایہہ تصویراں تد لئیاں گئیاں جد لالہ آتما رام دی سادھی دیاں تصویراں لئی Dr.Peter Flugel لئیاں جا رہیاں سن۔ جیہڑے کہ SOAS دے جین سٹڈیز دے ہیڈ ہن۔

4- ایہہ تصویراں اطہر محمود صاحب تے مشتاق احمد نے لئیاں۔

ویروا:

لنڈاپلی سانجھے پنجاب (اوہ پنجاب جیہڑا شری نگر توں دلی تک تے پشاور توں جیکب آباد تک اک اکائی سی) دی دیسی لپی اے۔ اس لپی نوں سو جھواناں نے شاردا لپی نال جوڑن دا جتن کیتا۔ مُرشاردا لپی نوں براہمی لپی نال جوڑن دا آہر کیتا۔ ایہہ آہر ہن وی کیتا جا رہیا اے۔ پر اوہ بھل جاندا ہن جو براہمی لپی اوہ لپی اے جیہدے مُڈھ بارے کوئی کئی گل ساہنے نہیں آسکی۔ کوئی ودوان ایہوں سمیری نال جڑیندن تے کجھ ودواناں دا خیال اے کہ ایہہ فنقی لپی دی لغراے۔ کوئی ایہوں ریڈانڈین لوکاں نال جوڑدے نیں۔ کوئی ایہدی کاڈھ داسہرا آریاواں تے متھے سجانداے نیں۔ کئیاں دا خیال اے کہ ایہہ ہڑپہ تے موہنجوداڑو دی لپی دی جدید شکل اے۔ براہمی لپی بارے دکھو دکھ راواں دا ویروا اتھے کیتا جاندا اے۔

The History and Development of Mauryan Brahmi Script

وچ براہمی لپی دے مُڈھ بارے چند رکاسنگھ اُپاسک نے کئی لکھاریاں دیاں راواں نوں تھان دتی اے۔ چند رکاسنگھ اُپاسک نے براہمی لپی دے مُڈھ بارے راواں نوں پہلے دوھیاں وچ ونڈیا اے۔

"A number of theories have been propounded to trace the origin of the Brahmi script. These theories may broadly be divided into two groups : (1) those which trace its origin from some foreign source, and (2) those which regard Brahmi as of indigenous origin."(1)

یعنی براہمی لپی دے مُڈھ بارے کھوجکاراں دیاں راواں نوں دوھیاں وچ ونڈیا جا سکدا اے۔ (1) پہلیاں اوہ راواں ہن جیہناں دے پیش کرن والے لکھاری براہمی نوں بدیسی

مکان دیاں لپیاں نال جوڑ دے نیں (2) دو جیاں اوہ راواں نیں جیہناں موجب براہمی لپی دیسی لپیاں وچوں پتنگری۔

“Some earlier scholars believed that the Brahmi script had its source from the Greek script. Otfried Mueller suggested that Indians learnt the alphabet from the Greeks when they came into contact with them at the time of Alexander invasion.”(2)

”یعنی اوٹ فرائیڈ میولر کہند اے کہ ہندوستانیوں نے لکھن دی انکل یونانیوں توں سکھی۔ ایہہ اوس ویلے ہو یا جدوں سکندر مقدونی نے ہندوستان تے قبضہ کیتا“

ولسن دا خیال سی کہ اشوکا دے سے دی بُدھ براہمی لپی ہندوستانیوں نے یونانیوں تے فنقی لوکاں کولوں سکھی سی۔

"Wilson's guess was that Asoka*s Buddhists derived their letters from Greek or Phoenician models."(3)

اس توں اڈ سرولیم جاز نے سبھ توں پہلاں ایہہ خیال کیتا کہ براہمی لپی سامی لپی دا اک روپ اے۔ سرولیم جاز توں بعد ایہہ وچار کافی مشہور ہوئے پر اس دیاں وی اگے کئی قسماں ہونیاں کنیاں نے براہمی نوں (ا) فنقی لپی نال جوڑیا کنیاں نے (ب) شام دی جنوبی لپی نال جوڑیا تے کنیاں نے براہمی لپی نوں (ج) شام دی شمالی لپی نال جوڑیا۔

"Another theory that Brahmi originated from a Semitic alphabet was first suggested by Sir William Jones, and thereafter many scholars followed him. In dealing with this theory, scholars differ as to which branch of the Semitic alphabet influenced the Brahmi script. These scholars may roughly be divided into three groups - those who trace its origin from (i) Phoenician, (ii) South Semitic, (iii) North Semitic•"(4)

جیویں براہمی نوں بدیسی لپیاں دی شاخ کہن والیاں دیاں کئی راواں نیں اُنجے ای

براہمی لپی نوں دیسی کہن والیاں وِ دواناں وِچ وی اختلاف اے جیویں کہ Lassen تے
Edward Thomas دا مننا اے کہ براہمی دکھنی ہند دیاں پراچین دراوڑی لپیاں توں پنگری
اے۔ اوہناں دی دلیل ایہہ ہے کہ آریاواں دے آون توں پہلاں دراوڑاں نے کافی ترقی کر لئی
سی۔

"The theory of the indigenous origin of Brahml is propounded by many modern scholars:, mostly Indians. The solution was first suggested by Lassen and was followed by Edward Thomas, who attributed the invention of Brahml to the Dravidian races of South India."(5)

اس توں وکھ کجھ اچیے کھوجکار وی ہن جیہڑے براہمی لپی نوں سندھی تہذیب یعنی ہڑپہ
تے موہنجوداڑو دی کاڈھ مندے نیں جیویں کہ

"Some scholars suggest that the Brahml originated from the Harappa -Mohenjodaro script. Langdom was first to point out that 'the early syllabic alphabet of northern India, known as Brahml script, from which all later characters were derived, is most probably a survival of the early pictographic system of the Indus Valley'.^ Another scholar, Hunter, has tried to show that the Brahml script descended from the Harappa script, in somewhat greater detail* He has traced out the signs of Brahml from Indus Valley seals and thereby he has established a tentative affinity between the two.(6)

ساڈی جاچے وی سبھ توں آخری راء منن جوگ اے۔ اوہدے کئی منطقی کارن ہن۔ پہلا
ایہہ کہ رگ وید پنجاب وِچ لکھیا گیا۔ ایہہ اوس سے دی گل ہے جد آریہ کبھی واس دھاڑوی ہن
۔ اوہناں سندھ جت کے اتھے دیاں دیوی، دیوتیاں نوں من لیا (ایہو کجھ رومیاں کیتا ہا، یونانی
دیوتیاں نال) کجھ ناں بدلاء کے۔ جتھے اوہ ایہتھوں دی مذہبی تے فکری تہذیب توں متاثر ہوئے
اوتھے اوہناں ضرور اتھے دی دیسی لپی نوں ہی تروڑ مروڑ کے برہمنی لپی دی نینہہ رکھی ہونی اے۔
دوسرا کارن براہمنی لپی دے کجھ اچیے چنھ ہن جیہڑے کہ سندھی لپی نال ملدے

جلدے ہن۔ ایہہ سانجھ ایویں نہیں ہوئی سگوں کجھ ودواناں موجب ایہہ سانجھ سندھی لپی دی Abbreviation اے۔ اس بارے EGBERT RIGHTER دا آرٹیکل گوہ جوگ اے۔ (7)

ترتیبی دلیل ایہہ ہے کہ لالت وستروچ 64 لپیاں دی دس پائی گئی اے، اس توں اڈ پٹوان سترتے سام ویا نکا ستر وچ تقریباً 18 لپیاں دی دس پائی گئی اے۔ ایہناں لپیاں دی دس اک چینی انسائیکلو پیڈیا فان۔ وان۔ سٹلن وچوں وی پیندی اے۔ (8) جیہڑیاں ہندوستان وچ پرچلت سن۔ ایہہ اوہ سماں ہے جدوں براہمی لپی نوں مکمل ہویاں اے پنج سو سال وی نہیں سن گزرے تہ اوس وچوں سو دے قریب لپیاں کیویں بن گئیاں؟۔ حالانکہ اک لپی دا بن کے اپنے آپ نوں منوانا کئی صدیاں دا ارتقائی عمل اے۔

گل ایہہ کہ برہمی لپی جیہڑی کہ سندھی لپی دی پرائیمل آہی ایس توں اڈ وی سندھ وچ کئی لپیاں پرچلت ہوون گئیاں۔ برہمی کیونکہ سرکاری لپی بن کے ابھری ایس لئی ایہہ پردھان بن بیٹھی جد کہ دو جیاں لپیاں ”گٹل“ داناں لے کے ایہدیاں گولیاں بنیاں رہیاں۔ پر اپنی ہوند کسے نہ کسے رنگ وچ سانجھی آئیاں (جیویں کہ سنسکرت توں اڈ پرا کرتاں) ایہناں گٹل لپیاں دی سانجھ شارداتے لنڈا لپیاں نال ایہو ہے پئی ایہناں وچ ماترے نہیں ہوندے۔ ایس طرح ایہہ اندازہ وی لایا جاسکدا اے کہ ایہناں لپیاں دا آپس وچ کوئی گوڑھا جوڑا اے سندھی لپی نال۔ ہوسکدا اے جے ایہہ لپیاں سانوں سندھی لپی پڑھن وچ کوئی مدد دیوں۔

ساڈے لئی اس لیکھ دے لکھاری دی مکدی گل گوہ جوگ اے۔ لکھاری ایہہ کہہ رہیا اے کہ لنڈا لپیاں نریاں و پارلئی ہی نہیں سن ورتیاں جاندیاں، سگوں دھارمک تے ساہتک جوڑ جوڑن لئی وی ورتیاں جاندیاں سن۔ سانوں ایس گل نال پوری سہمتی اے۔ اس دی دلیل ساڈے کول لوہانکا تے خو جکی لپی وچ موجود پنجابی کلام اے۔ جیہنوں ارج تک اسماعیلی پیراں دا کلام کہہ کے اس ول دھیان نہیں دتا جاسکدا۔ کرن والی گل ایہہ ہے کہ ہن فی محمد آصف خاں تے عین الحق فرید کوئی دی کھوج تے وچاراں نوں سامنے رکھ کے کھڑی بولی، برج بھاشا، اپ بھرنش تے پرا کرتاں دا نویں سریوں سائنسی بنیاداں تے نکھیرنا پوے گا۔ کیوں جو اردو داناں نے ایہناں اصطلاحاں نوں اجیہا سمجھل بھوسے وچ پایا اے ایہہ کوئی Abstract جیہاں بولیاں بن گئیاں

ہن۔ ایہدے نال نال سانوں گجراتی، سندھی، پالی، کشمیری، دکنی تے ٹمل، کٹر وغیرہ بولیاں ول وی دھیان دینا پوے گا۔ کیونکہ ایہہ بولیاں اجیہاں بولیاں نیں جیہناں دیاں پنجابی نال کئی لسانی سانجھاں نیں۔ راجستھان وچ دادو دیال دی شاعری پیش کیتی جاسکدی اے جس وچ سانوں پنجابی دے لشکارے ملدے نیں۔ ایہہ وی سچ ہے کہ اجیہاں لکھتاں دھارمک وی ہن تے ساہتک وی۔ ایہہ لکھتاں سانوں اسماعیلی پیراں دے کلام وانگ اتھاویاں دیسی لپیاں وچ وی ملدیاں نیں۔ کشمیری نوں وی اکھوں پروکھے نہیں کیتا جاسکدا کیوں جو اج وی ڈوگری بولی دی سانجھ پنجابی نال گھنی اے۔ پیتے سے وچ ایہہ بولی (یعنی کشمیری) وی شاردا وچ لکھی جاندی آہی۔ جیویں کہ ڈاکٹر بل جتا تھ پنڈت ”شاردا لپی دیپکا“ دے مکھ بندھ وچ لکھدے نیں کہ

”ہماری پراچین (پڑاتن) لپیوں میں سے کشمیر منڈل (گروہ) میں پرچلت
 شاردا لپی کا ویش (اچھی) مہتو (اہمیت) یہ ہے کہ کشمیر میں لکھے گئے
 شاستروں اور ساہتیک گرنٹھوں کی پراچین پانڈولپیاں اسی لپی میں لکھی ہوئی
 جہاں تہاں ملتی ہیں“ (9)

پر ہن ایہہ لپی کشمیر وچ عام نہیں رہی۔ بلکہ مسلمان کشمیری لکھن لئی نستعلیق رسم الخط ورتدے نیں تے ہندو دیوناگری۔ پر اے وی کئی کشمیری پنڈت اپنے گھر وچ اپنے بالاں نوں ایہہ لپی سکھاندے نیں۔ پر اس لپی وچ ہن نہ کتاباں لکھیاں جاندیاں نیں تے نہ ہی چھاپیاں جاندیاں نیں۔ جیویں کہ ڈاکٹر بل جتا تھ پنڈت نے لکھیا اے کہ

”پرنٹ اس لپی کو سیکھنے کے سادھن (وسیلے) کہیں بھی سلیمہ نہیں“ (10)

اس گل نوں انسائیکلو پیڈیا آف برٹانیکا وچ انج بیانیا گیا اے کہ

Sarada script, writing system used for the Kashmiri language by the educated Hindu minority in Kashmir and the surrounding valleys. It is taught in the Hindu schools there but is not used in printing books. Originating in the 8th century AD, Sarada descended from the Gupta script of North India, from which Devanagari (q.v.) also developed. The earliest inscriptions in Sarada script, found in Kashmir and northeastern Punjab, are dated AD 804. Sarada script

corresponds letter for letter with Devanagari, although it differs greatly in shape, having stiff, thick strokes. Muslims in Kashmir use a Persian-Arabic script, and much Kashmiri literature is written in Sanskrit with the Devanagari script."(11)

ساری گل دا مقصد ایہہ پئی نویں پودنوں چاہیدا اے کہ پنجاب وچ لکھیاں جاون والیاں ایہناں لپیاں ول دھیان کرن۔ انج آس اے کہ پنجابی دا اہیہا ساہت موہرے آوسی جیہدا اے سانوں کوئی تھوہ پتا نہیں۔ اس گل دی گواہی پیار سنگھ پدم نے اپنی کتاب گرمکھی لپی دا اتہاس وچ بابا فرید دے اجیے کلام دا ذکر کیتا اے جو کہ لنڈا لپی وچ لکھیا ہویا اوہناں دیکھیا سی۔ اہیہاں ہور کئی کتاباں ذاتی لائبریریاں وچ موجود ہوسن۔ جے اسیں ایہناں نوں لکھن وچ سچھل ہو گئے تاں بلا مبالغہ پنجابی بولی دے نثری تے شعری ادب دی عمر کئی سو سال ودھ سکدی اے۔ جیہڑی کہ کوئی اچھبے والی گل نہیں۔ کیوں جو مرحوم آصف خاں آکھیا ہاپئی پنجابی تد دی اے جد پنجاب وچ کسے پہلے منکھ نے پیر دھریا۔ بس ہُن اوس کرماں والے پیر دا کھر اپن دی دیراے۔

References:

- ☆ Lecturar Punjabi:Govt. Associate College Rahwali, Gujranwala
- 1- The History and Development of Mauryan Brahmi Script -Chandrika Singh Upasak-ProQuest LLC- East Eisenhower-2017-13
 - 2- As above
 - 3- As above
 - 4- As above
 - 5- As above-17
 - 6- As above-20
 - 7- THE ORIGIN OF THE BRAHMI AND TAMI SCRIPTS-EGBERT RIGHTER- Ancient Science of Life-Vol No. XII Nos. 3 & 4, January – April 1993, Pages 320 - 326
 - 8- The History and Development of Mauryan Brahmi Script -Chandrika Singh Upasak-ProQuest LLC- East Eisenhower-2017-11
 - 9- SHARDA LIPI DEEPIKA-DR.SHRI NAATH TIKKU-RASHTARYA SANSKRIT SANSTHAANAM NEW DEHLI-3
 - 10- As above-4
 - 11- URL: <https://www.britannica.com/topic/Sarada-script>